

PATRYCJA WAŚKOWIAK
(UNIwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu)*

Późnogotycka architektura Portugalii jako symbol wypraw morskich

Streszczenie. Dnia 25 października 1495 r. na tron portugalski wstąpił Manuel I Szczęśliwy. Król ten, kontynuując politykę swojego poprzednika, Jana II, intensywnie finansował wyprawy morskie o charakterze handlowym. Przyczyniły się one do niezwykle wzbogacenia i rozbudowy imperium, które niewątpliwie stało się potęgą ówczesnego świata. Rozpoczęła się wówczas nowa epoka w dziejach Portugalii, która wpłynęła na niemal wszystkie aspekty państwa, włączając w to późnogotycką architekturę, która zdobiona była osobliwymi ornamentami inspirowanymi morską fauną i florą oraz elementami żeglarskimi.

Słowa kluczowe: architektura, gotyk, renesans, styl manueliński, Portugalia.

Na przełomie wieków XV i XVI kwitnący w Portugalii handel produktami importowanymi głównie z Afryki oraz Indii przyczynił się do znacznego wzbogacenia państwa. Kluczową rolę w tym procesie odegrała wyprawa morska Vasco da Gamy, który w roku 1497 wyruszył z Belém na wschód, docierając w maju następnego roku do Indii¹. Dzięki temu portugalscy handlarze mogli sprzedawać pozyskane tam przyprawy korzenne, w tym cukier, które w Europie u progu renesansu były rzadkimi, acz bardzo pożądanymi produktami. Osiągnięcie tak wysokiej pozycji w ówczesnym świecie nie przebiegło oczywiście w sposób zupełnie pokojowy, jak wyobrażał to sobie od lat osiemdziesiątych XV w. król Jan II². Portugalczycy przybijający do indyjskich portów z czasem zdali sobie sprawę z tego, że muszą podjąć próbę zniszczenia istniejącej już muzułmańskiej sieci handlowej, co skutkowało nieprzerwanymi wojnami prowadzonymi z tamtejszymi mieszkańcami³. Od tej pory władcy Por-

* Wydział Historyczny, Instytut Historii Sztuki, Zakład Historii Sztuki Średniowiecznej, e-mail: patrycja.waskowiak@gmail.com.

¹ J.H. Savira, *Krótką historia Portugalii*, Kraków 2000, s. 155.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*, s. 156.

tugalii nazywali się nie tylko królem Algarve, lecz także „panem zdobywcy, żeglugi i handlu w Etiopii, Arabii, Persji i Indiach”⁴.

W celu podkreślenia roli międzynarodowego imperium, jakim stało się wówczas państwo, król Manuel I Szczęśliwy, zasiadający na tronie od 1495 r.⁵, fundował budowle, które przyozdabiane osobliwymi ornamentami, miały za zadanie upamiętniać morskie podboje. Stanowiły one swoisty pomnik potęgi Portugalii, jaką stworzył władca, przypominając o tym napotykanym na nie osobom⁶. Budowle te były tworzone w tzw. stylu manuelińskim, którego nazwa ukuta została w dobie romantyzmu, a po raz pierwszy użyta była prawdopodobnie przez portugalskiego historyka Francisco Adolfo de Varnhagena. Styl ten stanowi syntezę wpływów późnego gotyku poszczególnych państw europejskich, jak np. jego schyłkowej fazy nazywanej płomienistą, która występowała głównie na terenie Francji, lub hiszpańskiej odmiany zwanej *plateresco*, ale także powtórnego zainteresowania zdobieniami mauretańskimi, które do Portugalii przedostały się zza wschodniej granicy⁷. Te ostatnie wzory, dzięki swojej plastyczności i dekoracyjności, jak również upodobaniu do form naturalistycznych „w swych koncepcjach przestrzennych i malowniczości stworzyły efekty niemal barokowe”⁸. Na to podłoże architektoniczne nakładane były elementy dekoracyjne o czasami wręcz fantastycznej formie, których korzeni upatrywać należy w sztuce rodzimej oraz niemieckiej o motywach nawiązujących do morskiej fauny i flory. Styl manueliński, który stanowi połączenie renesansowych ornamentów o italianizującym charakterze, dzięki połączeniu z gotyckimi jeszcze w formie budowlami daje niezwykle oryginalne rozwiązania. Jednakże tak złożona proveniencja architektury stylu manuelińskiego niesie za sobą wiele wątpliwości. Podążając za spostrzeżeniami Florido de Vascontelosa, przez mnogość inspiracji „trudno jest określić granice i cechy formalne tej architektury”⁹. Nurt ten nie był także jedynym, jaki rozwijał się w ówczesnej sztuce budownictwa Portugalii. Poza tymi niezwykle osobliwymi realizacjami, które występowały głównie na południu kraju, powstawały także inne dzieła, znacznie ściślej powiązane z europejską architekturą tego czasu.

Początek stylu manuelińskiego: kościół w Setúbal

Za pierwsze dzieło o cechach stylu manuelińskiego uważany jest kościół Jezusowy w miejscowości Setúbal, położonej w środkowej Portugalii (il. 1). Architektem tego przełomowego dzieła był Diogo Boitac – Francuz, który pochodził

⁴ F. Grilo *et al.*, *The Manueline. Portuguese Art. During the Great Discoveries*, Portugal 2002, s. 15.

⁵ C.R. Smith, *The Art of Portugal 1500–1800*, London 1968, s. 23.

⁶ F. Grilo *et al.*, *op. cit.*, s. 18.

⁷ C.R. Smith, *op. cit.*

⁸ F. de Vasconcelos, *Sztuka portugalska*, Warszawa 1984, s. 88.

⁹ *Ibidem*, s. 89.

1. Kościół Jezusowy w Setúbal, fot. P. Waškowiak

prawdopodobnie z Langwedocji¹⁰. Budowa świątyni rozpoczęta została w roku 1492, czyli jeszcze za rządów poprzednika Manuela I Szczęśliwego, Jana II, jednak typowo manuelińskie elementy dodane zostały już po jego śmierci, około 1495 r., kiedy podjęto ostateczną decyzję co do formy przekrycia świątyni¹¹. Najważniejszymi z elementów, które były następnie żywo naśladowane w późniejszych realizacjach, są spiralne kolumny, wydzielające trójnawową, halową przestrzeń korpusu kościoła¹². Podpory te wprowadzają pewnego rodzaju „udziwienie” do dość spokojnego wnętrza świątyni. Charakterystycznym elementem przykuwającym uwagę jest także wykonane w całości z kamienia¹³ sklepienie prezbiterium. Zwłaszcza jego żebra, o typowych dla tego stylu formach, które ukształtowane zostały na wzór liny i spływają na spiralne wsporniki¹⁴. Jednolite i surowe w wyrazie elewacje zewnętrzne organizowane są za pomocą stosunkowo masywnych przypór, zwieńczonych spiralnymi stożkami. Wszystkie te wijące się elementy, zastosowane w dekoracji kościoła symbolizować miały fale i podbój mórz przez Portugalie.

¹⁰ *Ibidem*, s. 95.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ C.R. Smith, *op. cit.*, s. 23.

¹⁴ *Ibidem*.

Rozkwit form manuelińskich: budowle w Belém

Najważniejszym dziełem tego osobliwego stylu jest kościół i klasztor Santa Maria w Belém, w którym król Manuel I osadził hieronimitów, wspierających słowem i modlitwą żeglarzy. Przewidziana jako panteon rodziny królewskiej budowla¹⁵, powstała na miejscu kaplicy wzniesionej przez Henryka Żeglarza, w której modlili się wyruszający na morze oraz powracający z niego marynarze. Wzniesiona jest na brzegu Tagu, w miejscu, gdzie noc przed wyprawą o jej pomyślność zwrócił się do Boga Vasco da Gama wraz ze swoją flotą. Kompleks ufundowany został w roku 1497¹⁶, jednak budowę rozpoczęto dopiero w 1502¹⁷. Głównym architektem założenia był znany z wcześniejszej realizacji kościoła Jezusowego Diogo Boitac. Kierował on pracami do 1516 r.¹⁸ i nadał świątyni Santa Maria ogólny zarys o planie podobnym do tego z Setúbal. Po nim zwierzchnictwo nad *fabrica ecclesiae* przejął João de Castilho, architekt pochodzenia hiszpańskiego z prowincji Burgos¹⁹, kończąc ją w roku 1519²⁰.

W elementach ornamentalnych kościoła i detalu architektonicznym wyróżnić można te stworzone przez Boitaca oraz te o pochodzeniu hiszpańskim, których autorstwo przypisać należy João de Castilho. Całość jednak, tak jak wszystkie dzieła stylu manuelińskiego, odznacza się wielością motywów nawiązujących do roślin morskich oraz żeglarstwa, podkreślając w ten sposób prym Portugalii na morzach. Elementy, które są projektem pierwszego z architektów, reprezentują „klasyczne” formy tytułowego stylu. Są to m.in. rozglifione ościeża okien, zamkniętych pełnymi łukami, bogato pokryte ornamentem przypominającym stylizowany łańcuch oraz motywami podobnymi do wstęg i kulek. Po obu stronach otworów okiennych pojawiają się także znane z kościoła w Setúbal filary przyścienne zwieńczone stożkami. Dziełem Diogo Boitaca tą także gzymsy imitujące sznury, które obiegają całą fasadę kościoła oraz umieszczony nad nimi pas składający się z wici roślinnych. Natomiast zdobienia świątyni, których autorstwo przypisuje się drugiemu z architektów, mają wyraźnie hiszpańską proveniencję i wywieść je można z tzw. stylu *plateresco*²¹, którego nazwa pochodzi od tamtejszych wyrobów w srebrze. Elementem, którego autorem był Castilho, jest zatem południowy portal, który znajduje się w środkowym prześle nawy. Atrybuowany jest on dzięki innym známym budowlom wzniesionym przez architekta, jak np. Vila do Conde lub apsyda katedry w Bradze. Dekoracja archiwolt i tympanonu portalu z Belém w stosunku do ornamentów autorstwa Boitaca odznacza się płaskością i skomplikowaniem

¹⁵ *Ibidem*, s. 24.

¹⁶ F. de Vasconcelos, *op. cit.*, s. 95.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ C.R. Smith, *op. cit.*, s. 24.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, s. 47.

form roślinnych, przeplatanych z mnóstwem sterczyn, nisz i posągów, w tym Henryka Żeglarza na filarze *trumeau* rozdzielającym drzwi. Dowodzi to jednak tego, że nie forma odgrywała w tych budowlach najważniejszą rolę, a ich wydźwięk symboliczny.

Elementy dekoracyjne wykonane przez drugiego z architektów znajdują się także we wnętrzu świątyni. Jest to okazałe sklepienie nawy o zawiłym rysunku żeber, wsparte na drobno zdobionych, oktogonalnych filarach. Pierwsze przypominać miało żagiel, trzony filarów zaś pokryte są motywami „stylu złotniczego”, wśród których odnaleźć można m.in. motyw liści, nisze oraz typowy dla renesansu ornament: arabeskę, wic roślinną o symetrycznych układach.

W tej samej miejscowości, ze względu na jej strategiczne położenie przy ujściu rzeki Tag, zbudowana została także tzw. Torre de Belém. Jej budowa rozpoczęta została jeszcze przez króla Jana II, jednak ukończona była już w czasach panowania Manuela I Szczęśliwego, jako fort służący ochronie stolicy. Wieża projektu Francisco de Arruda²² założona jest na planie niewielkiego kwadratu. Od strony południowej przylega do niej bastion z 17 otworami strzelniczymi dla armat. Oba te zespolone ze sobą elementy otoczone są wieżyczkami strażniczymi, których meloniaste kopuły świadczą o wpływach architektury muzułmańskiej z północnej Afryki i Andaluzji. Wieżyczki te osadzone są na wspornikach, których formy inspirowane są potworami morskimi z legend żeglarskich. Na jednym z nich pojawia się także mały nosorożec, który był darem od Manuela I Szczęśliwego dla papieża Leona X²³. Jest to prawdopodobnie pierwsze przedstawienie tego zwierzęcia w sztuce zachodnioeuropejskiej. Bastion oraz najwyższa kondygnacja wieży umocnione są krenelażem w formie rzeźbionych tarcz z krzyżem Zakonu Chrystusa, którego majątek wykorzystywany był do finansowania podróży, a sam krzyż stał się z czasem symbolem prymu Portugalii na morzach. Wrażenie są także wpływy architektury Indii, która przejawia się w formach balkonów oraz dachów wieży, podobnych według badaczy do niektórych świątyń w Gudzaracie. Całość opleciona jest gzymsem imitującym liny żeglarskie. W swojej dekoracji wieża, jak na budowlę militarną jest pokryta bogatym detalem architektonicznym, który w porównaniu do innych obiektów stylu manuelińskiego (głównie budowli sakralnych) nie jest zbyt rozbudowany.

Budowę klasztoru Zakonu Chrystusa w Tomar rozpoczęto w wieku XII, kiedy Dom Gualdim Pais wybudował romański kościół – rotundę Templariuszy²⁴. Zakon ten mimo kasaty przez króla Francji Filipa IV utrzymał się w Portugalii i po czasowej zmianie siedziby powrócił do miasta Tomar. Złote lata budowli przypadają na XV i XVI w. Wówczas jej przebudowę rozpoczął Henryk Żeglarz²⁵. Nakazał on dobudowanie do centralnego kościoła od wschodu kaplicy, która

²² *Ibidem*, s. 52.

²³ *Ibidem*, s. 24.

²⁴ F. de Vasconcelos, *op. cit.*, s. 53.

²⁵ *Ibidem*, s. 96.

pełniła funkcje prezbiterium²⁶. Zakon jednak stale się rozrastał i przestrzeń dodana przez Żeglarza stała się niewystarczająca. W związku z tym zdecydowano się na ponowne powiększenie obiektu, dostawiając od strony zachodniej nawę i przekształcając całą funkcjonującą dotychczas partię w prezbiterium, nadając dzięki temu kościołowi formę zgodną z panującym ówczesnie obrzędkiem liturgicznym. Budowla o fortyfikacyjnym z początku charakterze z czasem została go pozbawiona przez dobudowanie m.in. od południa dużego tarasu. Mimo tych licznych ingerencji w ogólną formę, najważniejszymi elementami, które noszą wyraźne cechy stylu manuelskiego, są portal, którego autorstwo przypisuje się João de Castilho²⁷, oraz obramienie okien w elewacji zachodniej będących dziełem najprawdopodobniej Diogo de Arrudy²⁸.

Portal obramiony trzema profilowanymi pasami ozdobiony jest ornamentami charakterystycznymi zarówno dla sztuki gotyckiej, jak i renesansowej. Wewnętrzny z nich ozdobiony jest dekoracjami nowożytnymi, kandelabrami, medalionami i gryfami. Środkowy ozdabiają motywy charakterystyczne dla późnej sztuki gotyckiej, przestylizowane liście, z wplecionymi pomiędzy nie małymi postaciami. Zewnętrzny natomiast dekorowany jest równomiernie rozmieszczonymi kwiatonami. Przestrzeń ponad portalem wypełniona jest wieloma sterczynami i girlandami, nawiązującymi formami do roślin morskich i lin. W centrum, na wsporniku ustawiona jest figura Madonny z Dzieciątkiem, pod którą znajduje się jeden z najbardziej charakterystycznych elementów dekoracyjnych stylu manuelskiego: strefa armilarna, czyli przyrząd astronomiczny będący modelem sfery niebieskiej, a także osobiste godło Manuela I.

Kulminacja fantazyjnych motywów, symbolizujących prym Portugalii na morzu umieszczona jest w zachodniej fasadzie nawy, wokół dwóch okien. Górne, okrągłe ozdobione jest w ościeżach elementami związanymi z osprzętem żeglarskim: zwiniętymi żaglami, linami i bojami. Dolne natomiast, o prostokątnym wykroju, ujęte jest dwoma filarami przyściennymi, pokrytymi ornamentami oddającymi strukturę koralowców i sznurów (il. 2). U dołu, na osi umieszczona jest męska główka, interpretowana przez naukowców jako głowa Jessego bądź autoportret artysty²⁹. W górnej części, ponad prześwitem znajdują się kratki, których odpowiednik znaleźć można w dziełach sztuki Majów³⁰, a całość zwieńczona jest krzyżem Orderu Chrystusa, flankowanym przez dwie strefy armilarne. Niższy z otworów okiennych stanowi zatem syntezę wszystkich najważniejszych motywów wypracowanych przez styl manuelski, zawierając w sobie elementy nawiązujące zarówno do morskiej fauny i flory, elementów osprzętu żeglarskiego, ale także terenów, które pozostawały pod portugalskim władaniem.

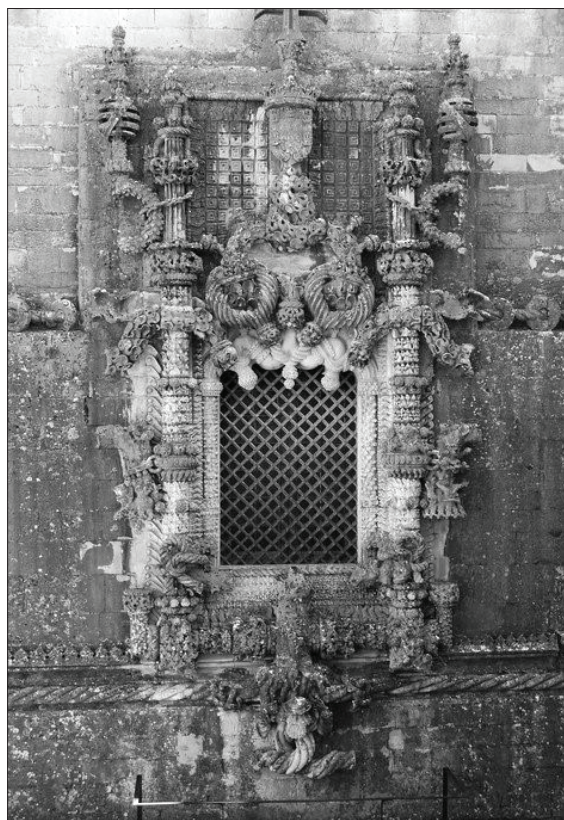
²⁶ *Ibidem*.

²⁷ C.R. Smith, *op. cit.*, s. 51.

²⁸ *Ibidem*, s. 52.

²⁹ *Ibidem*, s. 51.

³⁰ *Ibidem*.

2. Okno klasztoru w Tomarze, fot. P. Waškowiak

W tomarskim kościele na uwagę zasługują również przypory zachodnie, które ozdobione są motywami naśladującymi rozmaite gatunki trawy morskiej i alg, połączonych z płataniną lin, zakończonych frędzlami. Na jednej z nich znajduje się zwracający uwagę wyrzeźbiony pas z wielką kłamrą symbolizującą Order Brytyjski³¹.

Kiedy trwały jeszcze prace przy budowie w Belém i Tomar, Manuel I Szczęśliwy zainteresował się klaszturem Dominikanów w Batalha, gdzie chciał umieścić swój grób (choć ostatecznie pochowany został, tak jak Vasco da Gama, w klasztorze Hieronimitów w Belém). Historia tego kompleksu rozpoczyna się nieco wcześniej, konkretnie w 1388 r., kiedy w mieście stoczono bitwę pod Aljubarrota, w której starli się Jan I Kastylijski, wspierany przez armię francuską, oraz Jan I Wielki walczący z pomocą wojsk angielskich³². Bitwa zakończyła się zwycięstwem Portugalii, a w podzięce Jan I Wielki zaczął wznosić klasztor, jako miejsce swojego

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*, s. 52.

3. Kaplice w Batalha, portal wejściowy, fot. P. Waškowiak

spoczynku³³. Budowla nie została jednak ukończona za jego życia, przechodząc pod opiekę następcy tronu – Edwarda I Aviza. Nowy władca, chcąc okazać swoją hojność, nakazał wybudować oktogonalną kaplicę o siedmiu niszach. Podzielając los ojca, Edward nigdy nie doczekał się ukończenia budowy, którą niemal 50 lat po jego śmierci postanowił sfinalizować król Manuel I. Jednakże po ostatecznym wyborze przez Szczęśliwego klasztoru Hieronimitów w Belém na mogiłę królewską budowa kaplic została ostatecznie porzucona.

Do budowli prowadzi trzynastoipółmetrowy portal, którego autorstwo przypisywane jest Mateusowi Fernandesowi³⁴, a jego wewnętrzne profile inspirowane są angielskim *perpendicular style*, prawdopodobnie jako wyraz podziękia dla Anglii za okazane wsparcie (il. 3). Mimo licznych wpływów sztuki sprzymierzeńca odnaleźć można też elementy typowo manuelińskie, pośród których wyróżnić należy

³³ *Ibidem*.

³⁴ F. de Vasconcelos, *op. cit.*, s. 90.

m.in. formy roślinne przypominające magnolie i kolby kukurydzy. Takimi samymi motywami zdobione są sklepienia poszczególnych kaplic, w których morska roślinność przeplata się z tarczami herbowymi o bujnych labrach, splatając w ten sposób symbolicznie rodzinę królewską z międzynarodowymi sukcesami Portugalii. Mateus Fernandes nie był jednak jedynym architektem, który brał udział w budowie założenia. Swoją rękę przyłożył do niego także Diogo Boitac, któremu przypisywany jest tzw. krużganek królewski o dekoracjach podobnych do tych z klasztoru Hieronimitów w Belém³⁵. Dotyczy to zwłaszcza arkadowych prześwietłów, które od zewnętrznej strony zdobione są rzeźbionymi gałęziami, między które powplatanano motywy sfery armilarnej i krzyża Orderu Chrystusa. Od wewnątrz natomiast maswerkowe wypełnienia nawiązują do zdobień świątyń indyjskich³⁶. Tak jak w przypadku okna tomarskiego klasztoru elementy dodane w trakcie manuelińskiej przebudowy klasztoru nawiązują do międzynarodowych podbojów morskich, które Portugalia zawdzięczała królowi Manuelowi, nawiązując jednocześnie do terenów, dzięki którym bogactwo to zostało osiągnięte.

* * *

Oczywiście architektura manuelińska nie ogranicza się wyłącznie do opisanych przykładów. Do grona budowli tego stylu należy dodać także świątynie, które intensywnie czerpały z ówczesnej sztuki hiszpańskiej, by wymienić chociażby kościół i pałac w Caminha. Cechują się one nieco większą prostotą i klarownością zdobień rozbudowanych w budowlach manuelińskich do zawiłych i fantazyjnych form. Na południu kraju natomiast tworzy się odmiana inspirowana głównie sztuką mauretańską, której ślady widoczne są w np. pałacu i bramie klasztoru w Evorze. Ta bardzo indywidualna, narodowa odmiana sztuki portugalskiej, która wymyka się klasyfikacji do którejś z epok, objawiała się także w innych dziedzinach. Równie wyjątkowe co architektura i wybitne pod względem artystycznym było wówczas malarstwo, w którym styl manueliński trwał jeszcze po połowie XVI w. Echa morskich inspiracji widoczne są także w drobniejszych formach rzemiosła artystycznego i meblarstwa. Oddziałujące na wszystkie aspekty państwa wyprawy do dalekich krajów i odmiennych cywilizacji stały się na tyle silnym bodźcem artystycznym, że w sztuce portugalskiej można mówić nawet o stylu nemanuelińskim. Wzniesiony w nim został m.in. pawilon na Międzynarodowej Wystawie Panamsko-Pacyficznej w 1915 r., którego projektantem był portugalski architekt António Couto, podtrzymujący kilkusetletnią tradycję podkreślania potęgi portugalskiego imperium.

³⁵ C.R. Smith, *op. cit.*, s. 54.

³⁶ *Ibidem*.

Bibliografia

OPRACOWANIA

- Almeida O.T., R. Hooykaas and his „Science in Manueline style” the place of the works of D. Joao de Castro in the history of science, „Ibero-Americana Pragensia” 1997, vol. XXXI, s. 95–101.
- Berbara M., *Reflections of Portuguese Cosmopolitanism during the Manueline Period and its Aftermath in Luso-Brazilian Art and Historiography*, „Jahrbuch für Geschichte Lateinamerikas – Anuario de Historia de America Latina” 2013, Bd. L, s. 289–302.
- Grilo F., Rodrigues D., Dias P., *The Manueline. Portuguese Art during the Great Discoveries*, Portugal 2002.
- Oliveira Marques A.H. de, *Historia Portugalii*, t. I, Warszawa 1987.
- O’Malley J.W., *The Jesuits: Cultures, Sciences and the Arts, 1540–1773*, Toronto 1999.
- Parker A.M., *The Evolution of the Manueline Style*, Long Beach 1967.
- Rodrigues P.S., *The Science of Architecture Representations of Portuguese National Architecture in the 19th Century World Exhibitions: Archetypes, Models and Images*, „Quaderns d’Historia de l’Enginyeria” 2012, t. XXI, s. 25–34.
- Rolf T., *Gotyk. Architektura, rzeźba, malarstwo*, Kraków 2004.
- Saraiva J.H., *Krótką historia Portugalii*, Kraków 2000.
- Smith R.C., *The Art of Portugal 1500–1800*, London 1968.
- Vasconcelos F. de, *Sztuka portugalska*, Warszawa 1984.

PATRYCJA WAŚKOWIAK

The late-Gothic architecture of Portugal as a symbol of sea expeditions

On October 25, 1495, Manuel I the Lucky enters the throne of Portugal. This king, continuing the policy of his predecessor, John II, intensively financed commercial sea fishing expeditions. They contributed to the extraordinary enrichment and expansion of the empire, which undoubtedly became the power of the then world. Along with this began a new era in the history of Portugal, which affected almost all aspects of the state, including late Gothic architecture, which was decorated with peculiar ornaments inspired by marine fauna and flora and sailing elements.

Keywords: architecture, gothic, renaissance, manuelinian style, Portugal.